

KS. SŁAWOMIR NOWOSAD

KU INTEGRALNEMU UJĘCIU MORALNOŚCI I DUCHOWOŚCI CHRZEŚCIJAŃSKIEJ

Przemiany i odnowa teologii moralnej w okresie posoborowym dotyczą wielu jej aspektów i sposobów głębszego rozumienia rzeczywistości moralności chrześcijańskiej. Te poszukiwania odnoszą się nie tylko do nurtu katolickiego, bowiem w różnym stopniu można je dostrzec również w innych nurtach chrześcijaństwa. XX-wieczny anglikanizm także podjął wysiłek odnowy wykładu etyki chrześcijańskiej, co znalazło wyraz w szeregu prac teologicznomoralnych. Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie, w jaki sposób anglikańscy teologowie wskazywali na konieczność integralnego ujmowania moralności i duchowości chrześcijańskiej. To jedno z charakterystycznych znamion odnowy teologii moralnej, które w anglikanizmie ma zresztą dłuższą tradycję.

Już od początku kształtowania się odrębnej tradycji teologicznej w XVI i XVII wieku w anglikańskiej teologii moralnej zwracano uwagę na potrzebę zachowania jedności między duchowością i moralnością chrześcijańską¹. Nie bez słuszności zauważano, że rozejście się dróg teologii moralnej i teologii ascetycznej prowadziło do zagubienia prawdziwego oblicza chrześcijańskiej

Ks. dr hab. SŁAWOMIR NOWOSAD – adiunkt Katedry Teologii Moralnej Ogólnej KUL; adres do korespondencji: KUL, Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: -sn2000@kul.lublin.pl.

¹ „They so formed that science that moral and ascetical theology were fused in one instrument, its subject being not so much the penitent-at-the-tribunal as the Christian-in-the-Church. In this, the Anglicans anticipated the major developments of the twentieth century producing the integrated science of moral-ascetical theology, the art of full co-operation with grace, in a total Christian life” H. R. M c A d o o. *Anglican Heritage: Theology and Spirituality*. Norwich: The Canterbury Press 1991 s. 61. Por. t e n ż e. *The Structure of Caroline Moral Theology*. London: Longmans, Green & Co. 1949 s. 9-13.

moralności, która stopniowo coraz bardziej wiązała się z prawem, nabierając charakteru legalistycznego i kazuistycznego. Stając się „moralnością prawa” akcentowała granice grzechu, a nie pozytywne dążenie do doskonałości.

Kenneth E. Kirk, główny moralista anglikański w XX wieku, jasno zdawał sobie z tego sprawę, gdy podejmował wysiłek odnowy teologii moralnej w Kościele anglikańskim. O potrzebie otwarcia teologii moralnej na wymiar ascetyczny i duchowy, a nawet mistyczny, pisał już James Skinner przy końcu XIX wieku. W przedmowie do *Synopsis of Moral and Ascetical Theology* z 1882 roku² podkreślał, że cel anglikańskiego podręcznika teologii moralnej, który ma powstać, musi być praktyczny i pastoralny, a nie spekulatywny, stąd powinien on służyć „zbudowaniu dusz” To natomiast domaga się wyjścia poza wąsko rozumianą problematykę etyczną i uwzględnienia tematyki ascetyczno-duchowej. Już sama tradycyjna terminologia, używana przez Kirka, oddaje charakter odnawianej teologii moralnej. Świadczy o tym choćby pierwsze z jego najważniejszych dzieł, *Some Principles of Moral Theology*, gdzie aż trzy z jedenastu rozdziałów poświęcone są „wychowywaniu i uzdrawianiu duszy”³

Odczytując wspólnie charakter moralności chrześcijańskiej, katolicy i anglikanie w dokumencie *Life in Christ. Morals Communion and the Church*⁴ konieczność integralnego ujmowania moralności i duchowości chrześcijańskiej widzą wtedy, gdy wskazują na związek moralności z wiarą w słowo Boże, z łaską sakramentalną czy z darami Ducha Świętego. Życie moralne bowiem nie może być sprowadzone do samych uczynków. Jest ono nieodłączne od łaski i całej duchowej postawy człowieka, od jego wiary i stałego otwierania się na słowo Boże i sakramentalne dary. Moralność

² London: Kegan Paul, Trench & Co.

³ Por. *Some Principels of Moral Theology and Their Application*. London: Longmans, Green & Co. 1920 s. 125-175 i 202-220. We wstępie Kirk pisze: „Some surprise may perhaps be occasioned by the amount of space devoted in this book to what is known as *ascetic theology* – the science, that is to say, of the methods and rules of Christian progress. In the strict sense, no doubt, this branch of the subject is only subsidiary to moral theology proper. But – quite apart from the present-day need of the Church of England for a proper understanding of the principles of the Christian progress – it is important in this matter to emphasise that theory and practice are very closely allied, and cannot be considered separately without great detriment to both” Tamże s. XI-XII. Por. E. W. K e m p. *The Life and Letters of Kenneth Escott Kirk, Bishop of Oxford 1937-1954*. London: Hodder & Stoughton 1959 s. 52-53; F. J. H a l l, F. H. H a l l o c k. *Moral Theology*. New York–London: Longmans, Green & Co. 1924 s. 9-10.

⁴ Anglican-Roman Catholic International Commission. London: CHP/CTS 1994.

winna być widziana jako rzeczywistość ogarniająca całą osobę chrześcijanina i w żaden sposób nie może być izolowana od całości nowego życia w Chrystusie⁵

I. DUCH ŚWIĘTY I MODLITWA

Życie duchowe to szczególne miejsce działania Ducha Świętego. Nie ogranicza się ono jednak do forum wewnętrznego i życia modlitewnego, ale wiąże się z postawą i uczynkami zewnętrznymi. Teologia moralna powinna zmierzać do wskazania, jakimi drogami i metodami Duch Święty prowadzi człowieka wierzącego do pełni jego rozwoju. W tym Kirk widzi jedno z najważniejszych zadań teologii moralnej. Na płaszczyźnie duchowo-moralnej celem działania Ducha Bożego jest „zjednoczenie z Chrystusem i pełne praktykowanie cnót” Dlatego wszelki naturalizm, pokutujący zwłaszcza od czasów J. J. Rousseau, jest nie do pogodzenia z prawdą chrześcijańską, gdzie niedozwolone jest otwarcie się na działanie i łaskę Ducha Świętego⁶

Akcent pneumatologiczny pozwala wyjątkowo wyraźnie uwypuklić prawdę o wewnętrznym związku między moralnością i duchowością w rozumieniu chrześcijańskim. Etyka i duchowość są tu niejako jak „dwie strony tego samego medalu”, których nie sposób od siebie oddzielić. Stephen Holmgren, współczesny teolog moralista episkopalny z USA zauważa, że to przekonanie potwierdzają liczne teksty liturgiczne z *The Book of Common Prayer*, gdzie Kościół woła do Ducha Świętego, by prowadził ludzkie postępowanie i całe życie ku coraz głębszemu zjednoczeniu z Bogiem. Zwłaszcza codzienne prośby z „Modlitw Porannych i Wieczornych” wyrażają przekonanie, że jedynie Boża łaska może sprawić, że ludzie zachowają zarówno czystość i świętość serca, jak i prawość w postępowaniu⁷

⁵ Por. nr 10.

⁶ „It follows, then, that one of the highest duties of moral theology should be to trace the methods by which the Holy Spirit normally leads men on from the first glimmers of religious aspiration to the full sense of union with Christ and the full practice of virtues” K i r k. *Some Principles of Moral Theology* s. 133. Por. tamże s. 135-136.

⁷ „Enabled by the Spirit, our ethics are the means by which we govern our actions, and our spirituality is the means by which we grow into the presence and reality of God [...]. We pray that we might give up ourselves to our Lord's service, particularly by walking before God 'in holiness and righteousness' all our days. We desire that our hearts will be pure and holy – this is the dimension of spirituality. We also ask that our paths will be characterized by righteousness, which is the matter taken up in the field of ethics”

Autorzy *Christian Morals*, Lindsay Dewar i Cyril Hudson, również zwracają uwagę na potrzebę dowartościowania w teologii moralnej problematyki z zakresu duchowości i ascetyki chrześcijańskiej. Widać jednak u nich pewne odmienne akcenty, wskazujące na bliskość tej tematyki z szeroko rozumianą teologią pastoralną, a samej duchowości poświęcają bardzo niewiele miejsca. Teologia pastoralna obejmuje tu całość praktycznych implikacji teologii dogmatycznej, a więc również tematykę moralną. Teologia moralna jawi się stąd jako ta część teologii pastoralnej, która odnosi się do praktycznego zastosowania zasad etyki chrześcijańskiej. Natomiast teologia ascetyczna, traktująca o *askesis* jako „ćwiczeniu duszy”, dla jednych jest odpowiednikiem teologii pastoralnej, dla innych raczej teologii moralnej z akcentem na modlitwę. Wydaje się stąd zbędne wyróżnianie samej ascetyki, skoro zawiera się ona w refleksji pastoralno-moralnej⁸ Sam Dewar napisze później, że konieczne jest zachowanie wierności J. Taylorowi w niedopuszczaniu do „rozdzielenia teologii moralnej od teologii ascetycznej, albowiem, słusznie rozumiana, zajmuje się ona prowadzeniem ludzi do Boga”⁹

W swojej bogatej twórczości również inny moralista anglikański, Herbert Waddams, potwierdza wewnętrzny związek problematyki moralnej i duchowej¹⁰ Modlitwa, jako istotny element wzrostu duchowego człowieka, jest wewnętrznie związana z postępowaniem, a więc i z teologią moralną. Wiąże się to z chrześcijańską wizją człowieka, w której jest on ujmowany jako jedność duchowo-cieleśna, dlatego nie wolno jakichkolwiek obszarów jego życia i działania odrywać od całości jego egzystencji. Ponadto sam Chrystus pokazuje, że postępowanie chrześcijanina musi zachować charakter nadprzyrodzony, a nie wyłącznie naturalny, bowiem każdy ma dążyć do doskonałości na wzór Ojca¹¹ Bogato ilustrując swoje rozważania zarówno tekstami biblij-

S. H o l m g r e n. *Ethics After Easter*. Cambridge–Boston: Cowley Publications 2000 s. 6.

⁸ Por. *Christian Morals. A Study in First Principles*. London: Hodder & Stoughton 1945 s. 158.

⁹ *Moral Theology in the Modern World*. London: Mowbray 1964 s. 27 Por. tamże s. VI.

¹⁰ Wśród jego prac por. np. *Basic Questions of Life and Death*. London: Epworth Press 1968; *The Life of the Spirit. Prayer and Action* London: The Faith Press 1969; *Life and Fire of Love. Prayer and Its Presuppositions*. London: SPCK 1964.

¹¹ „The development of the prayer life is most intimately bound up with the whole gamut of Christian behaviour. Man is a unity of body, mind and spirit, and the study of any one aspect of his life must never be undertaken in such a way as to suggest that this unity does not exist. Moreover moral theology, in wrestling with actual problems, must avoid the impression that it is setting standards which are in any way different from those set by Jesus

nymi, jak i przykładami z pism różnych świętych i znaczących postaci z historii chrześcijaństwa, w *Life and Fire of Love* Waddams pokazuje, że życie chrześcijańskie to moralność i duchowość, harmonia rozumu, uczuć i woli, samodyscyplina i miłość, liturgia i pokuta, wpatrywanie się w świętych i wzrastanie w modlitwie. Dopiero taka wszechstronność ukazuje pełnię powołania uczniów Chrystusa¹²

Odkrycie całej prawdy życia chrześcijańskiego wymaga nie tylko rozumowej refleksji i uzasadnienia norm moralnych, ale winno się otwierać na medytację. Kirk zdecydowanie podkreśla, że modlitewne rozważanie samej Osoby Jezusa i Jego życia umożliwia rozpoznanie autentycznego, chrystocentrycznego charakteru etyki chrześcijańskiej i jej zasad. Tylko tak chrześcijanin będzie w stanie u c z y ć s i ę o d J e z u s a, jak żyć i postępować. Na dowód tego można przytoczyć licznych świętych, spośród których autor zwraca uwagę zwłaszcza na św. Ignacego Loyolę, św. Franciszka z Asyżu i św. Bernarda. Takie przykłady z historii chrześcijaństwa potwierdzają prawdę o wewnętrznym powiązaniu życia moralnego i duchowego¹³ Jest to tym ważniejsze, że współczesna refleksja etyczna, także w Kościele anglikańskim, świadomie pomija ten wymiar moralności chrześcijańskiej dla „zachowania obiektywności i integralności moralno-filozoficznej” Nie mówi się o modlitwie, łasce, sakramentach czy życiu kultycznym, widząc w tym naruszenie swoiście rozumianej „autonomii” etyki chrześcijańskiej. Tymczasem pełne ujęcie życia moralnego domaga się docenienia tych zagadnień i znalezienia miejsca w teologii moralnej dla pokuty, modlitwy, życia sakramentalnego, ofiary czy umartwienia. Wszystko to wyrasta z przesłanek Objawienia, a zasadza się na prawdzie o ludzkiej grzeszności¹⁴

Wewnętrzny związek moralności i duchowości odwołuje się do chrześcijańskiej koncepcji człowieka. W pismach anglikańskich moralistów jest ona często wyraźnie teleologiczna, co potwierdza ich wierność przesłankom teologii św. Tomasza z Akwinu. Ostateczny, nadprzyrodzony cel życia ludzkiego wyznacza kształt ludzkich wyborów i postępowania. Takie teleologiczne

himself, who told his followers to be perfect as his Father in heaven is perfect” H. M. W a d d a m s. *A New Introduction to Moral Theology*. London: SCM 1964 s. 27-28.

¹² O różnych wymiarach życia chrześcijańskiego Waddams pisze na s. 2-112, a o modlitwie zwłaszcza na s. 113-183.

¹³ Por. K. E. K i r k. *The Vision of God. The Christian Doctrine of the 'summum bonum'* [wyd. skrócone]. Cambridge: James Clarke & Co. 1977 s. 197-198.

¹⁴ Por. M. T h o r n t o n [rec.]: *Re-Review: Kenneth Kirk's Some Principles of Moral Theology*. „Modern Churchman” 29:1987 nr 2 s. 55-57

ujęcie chrześcijańskiej antropologii jest szczególnie wyraźne u Kirka, który o *visio Dei* jako ostatecznym celu i najwyższym dobru człowieka pisze najobszerniej w głównym swoim dziele, *The Vision of God*¹⁵ Właściwe fundamentalne ukierunkowanie ludzkiego postępowania staje się w pełni możliwe z pomocą Ducha Świętego. Poślany przez Jezusa Chrystusa, uczy autentycznego zharmonizowania duchowego i czynnego wymiaru życia. Jego natchnienie umożliwia właściwe spojrzenie zarówno na otaczającą rzeczywistość, jak też i na samego siebie. Otwarcie się na łaskę Ducha Bożego sprawia, że chrześcijanin wzrasta w doskonałym życiowym połączeniu służby, miłości i posłuszeństwa. Właśnie posłuszeństwo natchnieniom Bożym pozwala dojrzewać na drodze modlitwy. Waddams pisze, że to z modlitwy wyrasta postawa służebnej miłości, a więc modlitwa staje się nieodzowna dla życia moralnego. Życie moralne jest tu rozumiane jako element całościowego rozwoju człowieka, który u podstaw ma modlitewne otwarcie na Ducha Świętego¹⁶

Sporo miejsca w swojej twórczości, jak i osobistej aktywności Cyril Hudson poświęcał chrześcijańskiej edukacji dorosłych. Złożoność zagadnień życia we współczesnym świecie domaga się właściwego przygotowania i stałego kształcenia chrześcijan w tych dziedzinach. Chodzi tu szczególnie o odpowiednią edukację moralną, zmierzającą do właściwej formacji sumienia członków Kościoła¹⁷ Dla prawdziwie chrześcijańskiego podejścia do współczesnych problemów nie wystarczy więc kompetencja merytoryczna. Zasadnicze znaczenie ma tu wychowanie moralne, a z kolei jego pełne rozumienie domaga się odwołania do „życia wewnętrznego” Dojrzałość moralna opiera się na przekonaniu, że u podstaw prawdziwie chrześcijańskiej postawy znajduje się modlitwa i łączność z Chrystusem. Tylko wtedy chrześcijanin jest zdolny, by w konfrontacji ze światem i jego wyzwaniem odwołać się do Bożego za-

¹⁵ „Kirk’s system was firmly based on a Christian anthropology, on ‘man’s last end’ the *summum bonum* as the ultimate goal, on the achievement of which all moral judgement depends” Tamże s. 55.

¹⁶ „So we have to see our service and obedience as part of our prayer. That part which is found in our whole lives. But more than this. The moral life, the life of virtue as it used to be called, is also an essential part of our personal growth, and from a Christian point of view the life of virtue, the moral life, is the consequence or the outward showing of service, love and obedience” W a d d a m s. *The Life of the Spirit* s. 36.

¹⁷ „We long for a deeper and more widespread Christian conscience on our perplexing modern problems – racial problems, international problems, economic and social problems. We wish that the mind of Christians in these matters were more united, and its expression more articulate and weighty” C. E. H u d s o n. *Adult Religious Education: Its Necessity and Purpose*. London: SPCK 1928 s. 10.

mysłu i z Bożą pomocą przemieniać współczesność. W wielu miejscach swojej pracy Hudson podkreśla teleologiczny wymiar chrześcijaństwa, które odślania przed człowiekiem ostateczny cel jego egzystencji i w zgodzie z nim pozwala doskonalić świat¹⁸

Wskazanie na łączność moralnego i duchowego wymiaru życia umożliwia dowartościowanie podmiotowego wymiaru moralności chrześcijańskiej. Biblijna prawda o wierze, która ma prowadzić do uczynków, oznacza nie tyle, że same uczynki się liczą, ile raczej wskazuje na konieczność dojrzałości osobowej i moralnej. Ważne są tu Jezusowe słowa o dobrych owocach, które rodzą się jedynie z dobrego drzewa (Mt 7, 16-20), co z kolei należy widzieć w kontekście wezwania do doskonałości. Równoczesna świadomość własnej grzeszności wskazuje na potrzebę odwołania się do pomocy modlitwy, gdzie sam Bóg napełnia łaską ludzkie życie. Waddams akcentuje tu wezwanie do wzrastania w modlitwie, która w ten sposób przenika do wszystkich obszarów egzystencji, napełniając życie miłością. Modlitwa staje się w ten sposób zasadą całego życia – obcowanie z Bogiem buduje i doskonali chrześcijanina, a jego życie coraz pełniej owocuje miłością. „Uczenie się miłości” na modlitwie prowadzi do czynów miłości. Najwyższy przykład takiego życia modlitwą i jej przełożenia na praktyczne postępowanie daje sam Jezus Chrystus, dlatego jest On dla chrześcijanina wzorem i źródłem jego drogi do Ojca¹⁹

Wartość i prymat modlitwy wśród innych aktywności człowieka został doceniony jeszcze w starożytnym chrześcijaństwie, zwłaszcza dzięki tradycji monastycznej. Modlitwa prowadzi do koncentracji myśli na samym Bogu, a zapomnieniu o sobie. Często akcentowane przez Kirka „zapomnienie o sobie” to konieczny warunek autentycznej postawy chrześcijańskiej, której istota wyraża się w łączności i bliskości z Bogiem. Takie wewnętrzne nastawienie umożliwia jedynie pełna i prawdziwa modlitwa. Działanie i czyny zewnętrzne

¹⁸ „It must never be forgotten that the ‘interior life’ of prayer and devotion is the necessary foundation of any truly Christian life, of all genuine witness to Christ, of all hopeful efforts to understand God’s Purpose, and of all-effective co-operation with Him in carrying it out” Tamże s. 14.

¹⁹ „Let us note that prayer is a kind of learning to love, being with God in order to love him more. It is certainly not to be confined to special times of silence and apartness, but those times are needed for the purpose of making our whole life prayerful [...]. Prayer has to spread out all through our lives. It is like the love of husband and wife. That love spreads all through their lives, informing all their actions and attitudes, underlying even the most trivial and mundane of tasks. But it needs to be nurtured in special moments of intimacy and silence, and without them it tends to lose its depth [...]. Prayer is the means by which God teaches us to love” W a d d a m s. *Basic Questions of Life and Death* s. 89-90.

również powinny wyrażać taką koncentrację na Bogu, ale modlitwa ma tu znaczenie zarówno pierwszorzędne, jak i bardziej fundamentalne. Wyraża bowiem to, co jest najbardziej trwałe i niewyczerpane spośród czynności, do jakich zdolny jest człowiek. Prymat modlitwy jest więc niepodważalny, a zależność od niej całej pozostałej ludzkiej aktywności jest konieczna dla właściwej, teocentrycznej wizji życia chrześcijańskiego²⁰ Chrześcijańska moralność uwidacznia w takim ujęciu swoje oparcie na życiu duchowym, gdzie szczególne miejsce przynależy modlitwie. Modlitwa, a za nią całe życie moralno-duchowe staje się wtedy *d r o g ą i w y s i ł k i e m p a t r z e n i a k u B o g u* (a nie *n a B o g a*), czyli nabiera charakteru rzeczywistego i pełnego uwielbienia Boga²¹

Cała prawda chrześcijańska, a więc również moralność ogniskuje się wokół *visio Dei*. Od tego *o g l ą d a n i a B o g a i J e g o m i e j s c a w ż y c i u* zależy to, jak ludzie widzą siebie i swoje życie. Także to, jak rozumieją i realizują *n o w e ż y c i e* ofiarowane im przez Boga. Obejmuje ono zarówno kształt ludzkich decyzji moralnych, jak i całą sferę ludzkiej duchowości. Z kolei *d a r n o w e g o ż y c i a* prowadzi do tajemnicy paschalnej Jezusa Chrystusa, gdyż to śmierć i zmartwychwstanie Zbawiciela dało początek Jego nowemu życiu, które stało się równocześnie darem dla człowieka. Stąd moralność i duchowość chrześcijańska spotykają się niejako w misterium paschalnym i są głęboko paschalne. Natomiast ich początkiem jest chrzest rozumiany jako odrodzenie całego człowieka, który wkracza na *d r o g ę w i e l k a n o c n ą*²²

Dla odkrycia związku między duchowym i moralnym aspektem życia chrześcijańskiego pomocna jest również biblijna idea *imitatio Christi*.

²⁰ „Above all, it can fairly be said that the monks made a great positive contribution to Christianity by allotting to *prayer* the primacy among Christian activities [...]. Action, it is true, can be (and should be) directed towards God, as well as prayer; and action may often be as selfless as prayer [...]. Prayer, however – that is to say, the full round of prayer, consummated in thanksgiving, praise and worship – is directed to God alone; and so prepares the way for a self-forgetfulness which, when it comes, shall be sustained by the thought of God – the most enduring, most inexhaustible, thought of which the mind is capable” K i r k. *The Vision of God* s. 92.

²¹ Por. tamże s. 93-94; D e w a r, H u d s o n. *Christian Morals* s. 197-198.

²² „Our faith is an Easter faith. Our lives, therefore, ought to be Easter lives. That is why Christian ethics may also be called ‘ethics after Easter’ Christian life begins with baptism, the act of resurrection-faith that comes to fruit in Christian baptism. Christian living is baptismal living, and the ethics of Christian living are ‘Easter ethics’” H o l m g r e n. *Ethics After Easter* s. 3.

Kenneth Kirk dostrzega to w spojrzeniu św. Pawła na cel życia chrześcijańskiego, jakim jest **z j e d n o c z e n i e z C h r y s t u s e m**²³ Droga duchowego wzrostu chrześcijanina, w którym zawiera się także wymiar moralny, dokonuje się w czterech etapach. Początkiem drogi jest naśladowanie Chrystusa, gdzie następuje odwrócenie się od wzorów tego świata, a zwrócenie się i wysiłek pójścia za Mistrzem²⁴ Stopniowo pojawia się wtedy zrozumienie dla konieczności **c i e r p i e n i a z C h r y s t u s e m**, a nawet **u m i e r a n i a d l a N i e g o**²⁵ Takie oświecenie umysłu prowadzi do trzeciego etapu: **C h r y s t u s a w e m n i e**, którego również inni potrafią dostrzec w chrześcijaninie. Człowiek staje się świadomy obecnej w nim nadprzyrodzonej mocy, a jego wola utożsamia się z wolą Chrystusa, co umożliwia łaska Ducha Świętego – jest on tutaj szczególnie uzdalniany do duchowego przewycięzania zła, do samokontroli, komunii i zewnętrznych aktów dobroci²⁶ Spełnieniem całej drogi zjednoczenia z Chrystusem jest osiągnięcie etapu **j a w C h r y s t u s i e**. Następuje tu swoiste pochłonięcie przez Chrystusa, który przenika każdą część ludzkiej osobowości. Można tu mówić o „całkowitym osobowym utożsamieniu się z Chrystusem przez Ducha”: to stan tak głębokiej komunii z Chrystusem, że „my sami wydajemy się niczym, ponieważ jesteśmy pogrążeni w Nim, podczas gdy On jest wszystkim we wszystkim”²⁷

Pawłowe etapy wzrostu duchowego, do jakiego wezwany jest każdy chrześcijanin, nie mają nic wspólnego z religijną uczuciowością czy subiektywizmem. Ich podstawą są bowiem obiektywne wydarzenia dogmatyczno-zbawcze, które odwołują się do prawdy o Wcieleniu, Zmartwychwstaniu i zesłaniu Ducha Świętego. Teologia moralna przyjmuje te prawdy wiary, dzięki czemu widzi pełnię chrześcijańskiego życia moralnego w kategoriach

²³ Por. K i r k. *Some Principles of Moral Theology* s. 126-132.

²⁴ Por. np. Rz 15, 1-3; 1 Kor 11, 1; 2 Kor 8, 9; Ef 5, 2. Kirk wymienia tu również przykłady z pism takich pisarzy poapostolskich, jak św. Klemens Aleksandryjski, św. Ignacy Antiocheński czy św. Polikarp, odrzucając tezę A. Harnacka o braku tej idei we wczesnym chrześcijaństwie. Por. *Some Principles of Moral Theology* s. 127 przyp. 1.

²⁵ Por. Rz 8, 17; 1 Kor 15, 31; 2 Kor 4, 10; Ga 6, 17; Flp 3, 10; Kol 1, 24.

²⁶ „[...] the Christian becomes conscious of a supernatural inward power which has taken possession of him, which [...] enables him to do all things. His will is identified with the will of Christ, and from that will draws by the channel of the Holy Spirit powers hitherto undreamt-of, of victory in prayer, in communion, in self-control, and in external acts of goodness” K i r k. *Some Principles of Moral Theology* s. 128. U św. Pawła por. Rz 8, 10; 2 Kor 4, 11; 13, 3-4; Ga 1, 16; 2, 20; 4, 19; Ef 3, 17; Flp 1, 20; Kol 3, 4.

²⁷ K i r k. *Some Principles of Moral Theology* s. 129-130.

możliwej i rzeczywistej komunii z osobowym i żywym Chrystusem. Takie personalistyczne i wyraźnie chrystocentryczne ujęcie chrześcijańskiego życia moralnego, wyrastające z objawienia nowotestamentalnego, chroni przed skrajnym legalizmem, otwierając przed moralnością chrześcijańską coraz głębsze możliwości życia w zjednoczeniu z Chrystusem i w mocy Ducha Świętego. Dzięki temu dochodzi do pełnego urzeczywistnienia chrześcijańskich cnót²⁸

II. SAKRAMENTY

W szerokim spektrum duchowości chrześcijańskiej i jej związków z życiem moralnym anglikanizm przypisuje pewną rolę sakramentom. Dotychczasowe ich ujęcie w teologii moralnej wydaje się zdecydowanie niewystarczające, albowiem umieszcza je zasadniczo bądź w sferze zagadnień dogmatycznych, bądź w obszarze prawa kanonicznego. Jeśli dział sakramentalny znajduje się w tradycyjnych podręcznikach teologii moralnej, to głównie z racji problemów moralnych związanych z udzielaniem czy przyjmowaniem sakramentów, a niekiedy także z racji profesjonalnego przeznaczenia tych podręczników. Jest bowiem wygodne i owocne, że korzystający z nich księża mogą łatwo znaleźć również tę problematykę²⁹ Hudson już w latach 20. i 30. XX wieku widział potrzebę jej dowartościowania i wyjścia z sakramentami poza sferę czysto kultyczną. Wskazywał na ich istotne odniesienie do życia w świecie, a zwłaszcza ich konieczność dla chrześcijańskiego zrozumienia siebie i swojego powołania. W „zasadzie sakramentalnej” dostrzegł

²⁸ „This truth [...] is that the Christian life in *not so much a life of following rules, as a life of following Christ* [...]. To the masters of the spiritual life it is ‘not merely an intellectual reasoning upon finite data’, but the ‘ontological presence of the Holy Spirit’ which marks the highest stage in Christian development. Attention, that is, must be directed not merely to the idea, but to the *living person*, of the Lord. It is through attention and experience of this kind that desire, intellect and will are most readily and effectively ‘made captive’ to the will of Christ; that penitence, faith and zeal are brought to maturity; and that the full manifestation of the Christian virtues is realized” Tamże s. 131-132.

²⁹ Tak tłumaczy to zagadnienie Kirk, mając na uwadze *Synopsis theologiae moralis et pastoralis* A.-A. Tanquereya (T. 1-3. Parisii: Desclée 1902-1905). Sam jednak Kirk poświęca całemu zagadnieniu raczej marginalne uwagi. Por. *Moral Theology*. W: *The Study of Theology*. Red. K. E. Kirk. London: Hodder & Stoughton 1939 s. 375-376 przyp. 2. W *Some Principles of Moral Theology* jedynie wspomina sakramenty jako tradycyjne „kanały łaski” Por. s.11 i 133.

fundamentalną pomoc dla odkrycia chrześcijańskiego, pozytywnego spojrzenia na świat i potrzebę jego odkupienia. Łączność elementu materialnego z duchowym w sakramentach uwidacznia sposób, w jaki zewnętrzne wymiary ludzkiego życia przenoszą się na wewnętrzne nastawienie do braci i samego Boga. Sam człowiek, jako istota duchowo-cieleśna, jest „bytem sakramentalnym”, co odślania też jego nadprzyrodzone wezwanie do zbawienia przyrodzonej rzeczywistości³⁰

Dowartościowanie wymiaru sakramentalnego życia chrześcijańskiego znalazło swoje potwierdzenie w ramach ekumenicznego dialogu anglikańsko-katolickiego dotyczącego problematyki moralności. Pozwala to równocześnie potwierdzić wewnętrzną bliskość moralnego i duchowego wymiaru życia ludzkiego. Moralność chrześcijańska wyrasta i wyraża rzeczywistość daru nowego życia, które winno być przeżywane w mocy Ducha Świętego, a kształtowane według zamysłu Chrystusa owo życie jest więc Bożym darem, który odmienia całego człowieka we wszystkich wymiarach jego egzystencji i działania³¹

Anglikanie zauważają, że także współczesna psychologia potwierdza tradycyjne przekonanie o wartości sakramentów jako „wsparcia dla wiary” Ich znaczenie wykracza jednak poza takie ujęcie, są one bowiem czymś więcej niż „środkami łaski” W tradycyjnym rozumieniu przeważa akcent na interpretację rzeczową. Tymczasem – według Hudsona – istota sakramentów musi się odwoływać do samego Boga, który jest tutaj szczególnie aktywny. Działanie Boga polega przede wszystkim na obdarowywaniu człowieka, który ma przyjąć dar. Na tej drodze powstaje i wzmacnia się więź między człowiekiem a Bogiem. Nie ogranicza się ona jednak do tej relacji, ale rozszerza na relacje międzyludzkie, sprzyjając braterstwu. Sakramenty ujawniają w ten sposób swoje wybitnie społeczne znaczenie, będąc źródłem miłości i zjednoczenia. Z pierwotnego zjednoczenia z Bogiem wyrasta jedność z ludźmi

³⁰ C. E. H u d s o n. *A Preface to Christian Sociology*. London: Allen & Unwin 1935 s. 55-56.

³¹ Por. *Life in Christ* nr 31.

jako braćmi. Hudson wyraźnie odrzuca indywidualistyczną interpretację sakramentów, której ślady da się dostrzec na przykład u Kirka³²

Na społeczny charakter życia sakramentalnego zwraca też uwagę Robert Mortimer, szczególne znaczenie przypisując sakramentom chrztu, bierzmowania i Eucharystii. Chrztost obdarowuje indywidualnie każdego przyjmującego, odradzając go do nowego życia. Równocześnie włącza ochrzczonego do nowej społeczności, co dopełnia się jednorazowo w bierzmowaniu, a wielokrotnie przez uczestnictwo w Eucharystii. O wymiarze społecznym świadczą także same obrzędy udzielania sakramentów. Społeczne akcenty życia sakramentalnego Mortimer dostrzega jeszcze u biskupa Charlesa Gore, wybitnego społecznika anglikańskiego³³ Jednocześnie trzeba uważać, by społeczne implikacje sakramentów nie doprowadziły do zagubienia ich wymiaru i znaczenia osobistego w życiu chrześcijanina³⁴

Sakramentalny charakter chrześcijańskiego życia moralnego jest bardzo widoczny w publikacjach dwóch współczesnych amerykańskich moralistów anglikańskich, S. Holmgrena i T. F. Sedgwicka. Cała praca Holmgrena *Ethcis After Easter* jest w istocie próbą ukazania życia chrześcijańskiego jako zakorzenionego w tajemnicy wielkanocnej Chrystusa, z której chrześcijanin czerpie nowe życie przede wszystkim przez sakrament chrztu. Chrztost staje się dlatego zasadniczym wydarzeniem i zobowiązaniem na płaszczyźnie duchowego i moralnego wzrastania człowieka aż do zbawienia. Całe życie chrześcijańskie można stąd określić jako o d p o w i e d ź n a

³² „But in any sacrament God is truly at work, really doing, acting, willing, giving. Our faith does not create, it only receives and appropriates a gift which is there whether we will to receive and appropriate it or not [...]. While each sacrament has its own special purpose and use, the general end and object of all sacraments is the same – namely, to unite men to God and to one another in a fellowship of love. They have, that is to say, a twofold purpose for the individual who uses them; one relating to God, and one relating to his fellows. In other words, the character of sacraments is essentially *social*; they are intended for corporate use” C. E. H u d s o n. *The ABC of Christian Living*. London: SPCK 1927 s. 73-74.

³³ Por. C. G o r e. *The Body of Christ*. London: John Murray 1901 s. 323.

³⁴ „Baptism puts at our disposal new spiritual power for our personal life, but it does this because it incorporates us into a new society. And the new ‘member’ thus incorporated, proceeds either at once, or, in the case of an infant, as his powers mature, to receive his full citizenship in the New Jerusalem by his ‘sealing’ in confirmation. This laying on of hands again conveys an individual endowment – it is the strengthening of the individual life by the gift of the Holy Ghost. But it is also a social ceremony with a social meaning” R. C. M o r t i m e r. *The Moral Emphasis in Gore’s Theology*. „The Church Quarterly Review” 159:1958 s. 244. Por. H u d s o n. *The ABC of Christian Living* s. 75-78.

c h r z e s t. Chrześcijanin jest wezwany do czynnej odpowiedzi na dar usprawiedliwienia poprzez postępowanie w uświęcaniu siebie i świata. Jest to zadanie rozumiane jako odpowiedź na dar, a obejmuje całe życie duchowe i moralne, które wspólnie mają doprowadzić do zbawienia³⁵ Etykę i moralność łączy wspólne pytanie, które ma na celu odsłonięcie nowości życia po chrzcie. Chodzi o to, jak postawą wewnętrzną i zewnętrznym postępowaniem odpowiedzieć na zbawczy dar Boga, który w każdym rodzi nowego człowieka w Chrystusie³⁶

Nie tylko w swojej ostatniej pracy, ale jeszcze bardziej we wcześniejszej, Timothy F. Sedgwick akcentuje szeroko rozumianą sakramentalność chrześcijańskiego życia moralnego jako jeden z trzech jego głównych aspektów, obok wymiaru inkarnacyjnego i wspólnotowego³⁷ Ta sakramentalność wynika z chrześcijańskiego chrystocentryzmu. Nawiązując do E. Schillebeeckxa, Sedgwick podkreśla, że Jezus jest sakramentem Boga, a spotkanie z Nim wprowadza w relacje z Bogiem. Idąc za Jezusem, chrześcijanie stają się ludem Bożym – Kościołem, który z kolei jest sakramentem Chrystusa w świecie. Sakramentalność życia chrześcijańskiego nie ogranicza się dla niego jedynie do przyjmowania konkretnych sakramentów. Każdy czyn, który sprawia, że Bóg staje się obecny w świecie i w samym człowieku, zasługuje na miano sakramentalnego. Są nimi zwłaszcza gesty miłości wobec chorych, głodnych i na różne sposoby potrzebujących. Każdy taki czyn uobecnia Boga i wzmacnia wewnętrzne zjednoczenie z Nim każdego człowieka. Duchowy i moralny wymiar chrześcijańskiego życia jawią się tu jako nierozzerwalnie związane³⁸

W chrześcijańskim życiu społecznym wyjątkowe znaczenie pełni Eucharystia. Jest to sakrament najściślej indywidualny i osobisty, w którym moc i łaska sakramentu zjednoczy z Chrystusem, przybliży do Ojca i poddaje

³⁵ „Christian ethics is a primary aspect of our response to God’s great saving actions on our behalf. Like spirituality, ethics is one way in which salvation takes root in our lives [...]. Christian ethics and spirituality are therefore ways that we respond to the justification that God has made freely available to us” H o l m g r e n. *Ethics After Easter* s. 5.

³⁶ „Ethics and spirituality have this in common: each is how we live out in our daily lives our response to the saving reality of God in Jesus Christ [...]. Christian ethics and spirituality are both about the new human person in Christ – the Christ who comes to live in each one of us. For after baptism it is not I, but Christ who lives in me” Tamże s. 8.

³⁷ Por. *The Christian Moral Life. Practices of Piety*. Grand Rapids–Cambridge 1999 s. 27-29; t e n ż e. *Sacramental Ethics. Paschal Identity and the Christian Life*. Philadelphia: Fortress Press 1987

³⁸ Por. t e n ż e. *The Christian Moral Life* s. 110-113.

chrześcijanina kierownictwu Ducha Świętego. Widać stąd, że pełne ujęcie Eucharystii wymaga uwzględnienia w niej obecności i działania trzech Osób Boskich. Równocześnie Eucharystia jest aktem wybitnie społecznym i eklezjalnym. Przez osobiste zjednoczenie z Chrystusem poszczególnego chrześcijanina całe Jego Ciało zostaje odnowione, na nowo stworzone, odkupione i uświęcone. Akt komunii z Chrystusem staje się jednocześnie aktem jedności z braćmi, wyraża miłość do nich i do takiej miłości zobowiązuje³⁹ Ten cenny akcent eklezjalny pojawia się u Mortimera również w innych pracach, zwłaszcza gdy pisze o kapłaństwie i biskupstwie jako wewnątrznie związanych z Eucharystią. Kapłaństwo, a zwłaszcza jego pełnia w biskupstwie, wyraża się służbą Kościołowi, realizującą się przez głoszenie słowa Bożego i udzielanie sakramentów. Szczególny związek kapłaństwa z Eucharystią, czemu świadectwo dają całe dzieje chrześcijaństwa, odsłania cały eklezjalny kontekst życia sakramentalnego. Pierwszorzędnie biskup, ale także kapłan i diakon, sprawując Eucharystię czy jej udzielając, spełniają ważne społecznie i eklezjalnie akty kultu⁴⁰

Teologia anglikańska widzi Eucharystię w centrum życia każdego chrześcijanina, jak i całego ludu Bożego. Wyraża ona i uobecnia pełnię wcielenia w Chrystusowe Ciało, które dla każdego ma swój początek w sakramencie chrztu. Obejmuje wszystkie wymiary życia, a więc także duchowe i moralne, przez co sprawia, że wiara tym bardziej owocuje miłością. Dlatego Richard Hooker, zwany architektem teologii anglikańskiej, nazywał sakramenty „narzędziami moralnymi”, które wyrastają z głębi chrześcijańskiego życia⁴¹ Bogata w wielorakie znaczenie Eucharystia jest uprzywilejowanym m i e j s c e m, gdzie z jednej strony dokonuje się uwielbienie i dziękczynienie składane Bogu, a z drugiej strony aktualizuje się głębokie zjednoczenie

³⁹ „In being ourselves hallowed by His presence within us we are made lively cells in His Body; we become, as it were, a vein through which the life blood flows. There is, therefore, a sense in which, for all its intensely personal quality, the act of Communion is a duty which we owe in charity to one another. By our sacramental sanctification we help to sanctify the whole body of which we are all members” R. C. M o r t i m e r. *The Duties of a Churchman*. London: Dacre Press 1951 s. 21. Dużo bardziej indywidualistycznie mówi o Eucharystii Kirk, nie dostrzegając jej wymiarów społecznych. Por. np. *Some Principles of Moral Theology* s. 130, 165-166, 255-256.

⁴⁰ Por. R. C. M o r t i m e r. *The Celebrant and Ministers of the Eucharist*. London: Mowbray 1957; t e n ż e. *The Office of Bishop and the Apostolicity of the Church*. „Lutheran World” 12:1965 nr 3 s. 225-229.

⁴¹ Por. L. W e i l. *The Gospel in Anglicanism*. W: *The Study of Anglicanism*. Red. S. Sykes, J. Booty. London: SPCK 1988 s. 71-72.

wierzących i ich współofiarowanie z Chrystusem. Wymiar ofiarniczy, w kontekście protestanckim niekiedy problematyczny, jest jednak – według Sedgwicka – istotny, bo odsłania paschalny charakter życia chrześcijańskiego. Chrześcijanin przechodzi tu ze śmierci do nowego życia, które przewycięża zło i owocuje dobrem⁴²

*

Otwieranie się na doświadczenia i bogactwo innych tradycji pozwala głębiej i wszechstronniej zrozumieć własne dzieje. Nowe, pogłębione spojrzenie na rzeczywistość moralności chrześcijańskiej znalazło swój wyraz w XX wieku szczególnie w katolickiej teologii moralnej, ale dotyczyło także nurtu anglikańskiego. Oznaczało to między innymi podkreślenie konieczności integralnego ujmowania moralnego i duchowego wymiaru życia chrześcijańskiego. W taki sposób życie moralne odkrywa swoją pełnię i głęboko teologiczny charakter. Dowartościowanie tej problematyki w teologii anglikańskiej sięga jeszcze XVII wieku, a swój nowy wyraz i potwierdzenie znajduje zarówno u moralistów XX-wiecznych, jak i w najnowszych publikacjach teologów episkopalnych.

BIBLIOGRAFIA

- Anglican-Roman Catholic International Commission. *Life in Christ. Morals, Communion and the Church. An Agreed Statement.* London: CHP/CTS 1994.
- D e w a r L.: *Moral Theology in the Modern World.* London: Mowbray 1964.
- D e w a r L., H u d s o n C. E.: *Christian Morals. A Study in First Principles.* London: Hodder & Stoughton 1945.
- G o r e C.: *The Body of Christ.* London: John Murray 1901.
- H a l l F. J., H a l l o c k F. H.: *Moral Theology.* New York–London: Longmans, Green & Co. 1924.
- H o l m g r e n S.: *Ethics After Easter.* Cambridge–Boston: Cowley Publications 2000.
- H u d s o n C. E.: *The ABC of Christian Living.* London: SPCK 1927

⁴² Por. S e d g w i c k. *The Christian Moral Life* s. 114-121.

- H u d s o n C. E.: Adult Religious Education: Its Necessity and Purpose. London: SPCK 1928.
- H u d s o n C. E.: A Preface to Christian Sociology. London: Allen & Unwin 1935.
- K e m p E. W. The Life and Letters of Kenneth Escott Kirk, Bishop of Oxford 1937-1954. London: Hodder & Stoughton 1959.
- K i r k K. E.: Some Principles of Moral Theology and Their Application. London: Longmans, Green and Co. 1920.
- K i r k K. E.: Moral Theology. W: The Study of Theology. Red. K. E. Kirk. London: Hodder & Stoughton 1939 s. 361-405.
- K i r k K. E.: The Vision of God. The Christian Doctrine of the *summum bonum*. [wyd. skrócone] Cambridge: James Clarke & Co. 1977 [wyd. pełne: London: Longmans, Green and Co. 1931].
- M c A d o o H. R.: The Structure of Caroline Moral Theology. London: Longmans, Green & Co. 1949.
- M c A d o o H. R.: Anglican Heritage: Theology and Spirituality. Norwich: The Canterbury Press 1991.
- M o r t i m e r R. C.: The Duties of a Churchman. London: Dacre Press 1951.
- M o r t i m e r R. C.: The Celebrant and Ministers of the Eucharist. London: Mowbray 1957.
- M o r t i m e r R. C.: The Moral Emphasis in Gore's Theology. „The Church Quarterly Review” 159:1958 s. 231-245.
- M o r t i m e r R. C.: The Office of Bishop and the Apostolicity of the Church. „Lutheran World” 12:1965 nr 3 s. 225-229.
- S e d g w i c k T. F.: Sacramental Ethics. Paschal Identity and the Christian Life. Philadelphia: Fortress Press 1987.
- S e d g w i c k T. F.: The Christian Moral Life. Practices of Piety. Grand Rapids–Cambridge 1999.
- S k i n n e r J.: Synopsis of Moral and Ascetical Theology. London: Kegan Paul, Trench & Co. 1882.
- T a n q u e r e y A.-A.: Synopsis theologiae moralis et pastoralis. T. 1-3. Parisiis: Desclée 1902-1905.
- T h o r n t o n M. [rec.]: Re-Review: Kenneth Kirk's Some Principles of Moral Theology. „Modern Churchman” 29:1987 nr 2 s. 54-57.
- W a d d a m s H. M.: Life and Fire of Love. Prayer and Its Presuppositions. London: SPCK 1964.
- W a d d a m s H. M.: A New Introduction to Moral Theology. London: SCM 1964.
- W a d d a m s H. M.: Basic Questions of Life and Death. London: Epworth Press 1968.
- W a d d a m s H. M.: The Life of the Spirit. Prayer and Action. London: The Faith Press 1969.
- W e i l L.: The Gospel in Anglicanism. W: The Study of Anglicanism. Red. S. Sykes, J. Booty. London: SPCK 1988 s. 51-76.

TOWARD AN INTEGRAL UNDERSTANDING OF CHRISTIAN
MORALITY AND SPIRITUALITY

S u m m a r y

It was one of the features of the renewal of Christian moral theology in the 20th century to view it as deeply related to Christian spirituality. This attempt however was present in the Anglican tradition back in the 17th-century Caroline moral theology (cf. H. R. McAdoo). In this paper its new 20th-century Anglican development is presented, mainly in such authors as K. E. Kirk, L. Dewar, C. Hudson and H. Waddams. It also finds its place in very recently published books by American Anglicans like S. Holmgren and T. F. Sedgwick. ARCIC II's *Life in Christ. Morals, Communion and the Church* is too its evidence. The integrated understanding of moral-spiritual dimension of the Christian life is rooted above all in the presence and activity of the Holy Spirit, in the fact that man is a „praying being” and so cooperates with grace as well as in the „sacramental principle” of the Christian's life.

Summarized by Rev. Sławomir Nowosad

Słowa kluczowe: anglikanizm, teologia moralna, duchowość.

Key words: Anglicanism, moral theology, spirituality.